

SCIENTIFIC COMMITTEE / BİLİMSEL KOMİTE

CATHERINE BALMELLE (CNRS PARIS-FRANSA/FRANCE), JEAN-PIERRE DARMON (CNRS PARIS-FRANSA/FRANCE), MARIA DE FÁTIMA ABRAÇOS (UNIVERSITY NOVA OF LISBON – PORTEKİZ/PORTUGAL), MARIA DE JESUS DURAN KREMER (UNIVERSITY NOVA OF LISBON – PORTEKİZ/PORTUGAL), MICHEL FUCHS (LAUSANNE UNIVERSITY – İSVİÇRE/SWISS), KUTALMIŞ GÖRKAY (ANKARA ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), ANNE-MARIE GUIMIER-SORBETS (AIEMA – FRANSA/FRANCE), WERNER JOBST (AUSTRIAN ACADEMY OF SCIENCES – AVUSTURYA/AUSTRIA), İ. HAKAN MERT (BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), MARIA LUZ NEIRA JIMÉNEZ (UNIVERSIDAD CARLOS III DE MADRID - İSPANYA- SPAIN), ASHER OVADIAH (TEL AVIV UNIVERSITY – İSRİL/ISRAEL), MEHMET ÖNAL (HARRAN ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), DAVID PARRISH (PURDUE UNIVERSITY – A.B.D./U.S.A), GÜRÇAN POLAT (EGE ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), MARIE-PATRICIA RAYNAUD (CNRS PARIS – FRANSA/FRANCE), DERYA ŞAHİN (BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), MUSTAFA ŞAHİN (BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), Y. SELÇUK ŞENER (GAZİ ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), EMİNE TOK (EGE ÜNİVERSİTESİ – TÜRKİYE), PATRICIA WITTS (AIEMA- BİRLEŞİK KRALLIK/UNITED KINGDOM), LİCİNIA N.C. WRENCH (NEW UNIVERSITY OF LISBON – PORTEKİZ/PORTUGAL)

OFFPRINT / AYRIBAŞIM

JMR

Volume 11

2018

Bursa Uludağ University Press
Bursa Uludağ University Mosaic Research Center
Series - 3
JMR - 11

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Yusuf ULCAY

AIEMA TÜRKİYE

Mustafa ŞAHİN

Derya ŞAHİN

Hazal ÇITAKOĞLU / Nur Deniz ÜNSAL

JMR PERIODICAL

Mustafa ŞAHİN

Derya ŞAHİN

Hazal ÇITAKOĞLU / Nur Deniz ÜNSAL / Serap ALA

BOARD OF REFEREES OF THIS VOLUME

Maria de Fátima ABRAÇOS, Babür M. AKARSU, José Mª ÁLVAREZ MARTÍNEZ, Mordechai AVIAM, Jesús BERMEJO TIRADO, Ahmet BİLİR, Lilian BROCA, Birol CAN, Jean-Pierre DARMON, Maria de Jesus DURAN KREMER, Nurit FEIG, Michel FUCHS, Marco GIUMAN, Kutalmış GÖRKAY, Gian Luca GRASSIGLI, Michael GREENHALGH, Lih HABAS, Işıl Rabia İŞIKLIKAYA-LAUBSCHER, Maria Luz Neira JIMÉNEZ, Liora KOLSKA-HOROWITZ, Maja KRAMER, Filomena LIMÃO, Jason LUNDOCK, M. Justino P. MACIEL, İbrahim Hakan MERT, Demetrios MICHAELIDES, Guadalupe López MONTEAGUDO, Eric MORVILLEZ, Elda OMARI, Asher OVADIAH, Mehmet ÖNAL, Aysegül ÖZBEK, Hatice PAMİR, David PARRISH, Víctor REVILLA CALVO, Valeria RIVANO, Brigitte STEGER, Derya ŞAHİN, Jesús Bermejo TIRADO, Sebastián VARGAS VÁZQUEZ, Patricia WITTS, Will WOOTTON, Licinia N.C. WRENCH

AIEMA - Türkiye is a research center that aims to study, introduce and constitute a data bank of the mosaics from the ancient times to the Byzantine period. The best presentation of the mosaics of Turkey is the ultimate goal of this center functioning depending on AIEMA. A data bank of Turkey mosaics and a corpus including Turkey mosaics are some of the practices of the center. Additionally, this center also equips a periodical including the art of ancient mosaics and original studies namely JMR.

The JMR (Journal of Mosaic Research) is an international journal on mosaics, annually published by the Bursa Uludağ University Mosaic Research Center. The aim of this journal is to serve as a forum for scientific studies with critical analysis, interpretation and synthesis of mosaics and related subjects. The main matter of the journal covers mosaics of Turkey and other mosaics related to Turkey mosaics. Besides, the journal also accommodates creative and original mosaic researches in general. Furthermore, together with articles about mosaics, the journal also includes book presentations and news about mosaics.

JMR is a refereed journal. The manuscripts can be written in English, German, French or Turkish. All authors are responsible for the content of their articles.

JMR is indexed as a full text by EBSCO since 2009; by TÜBİTAK - ULAKBİM Social Sciences Databases since 2014 and by Clarivate Analytics (Thomson Reuters) - Emerging Sources Citation Index (ESCI) since 2016. Articles are published with DOI number taken by Crossref.

JMR is published each year in November.

It is not allowed to copy any section of JMR without the permit of Mosaic Research Center. Each author whose article is published in JMR shall be considered to have accepted the article to be published in print and electronic version and thus have transferred the copyrights to the Journal of Mosaic Research.

The abbreviations in this journal are based on German Archaeological Institute publication criteria, Bulletin de l'Association internationale pour l'Etude de la Mosaïque antique, AIEMA - AOROC 24.2016, La Mosaïque Gréco-Romaine IX and Der Kleine Pauly.

Journal of Mosaic Research

ISSN 1309-047X

E-ISSN 2619-9165

Nato Cad. No: 14 Kat: 1

12.matbaa

34418 Seyrantepe / Kağıthane-İstanbul

Tel: +90 (212) 281 25 80; www.onikincimatbaa.com

Certificate No: 33094

Bursa Uludağ Üniversitesi Yayınları

Bursa Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezi

Serisi - 3

JMR - 11

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
University Rector / Rektör

AIEMA TÜRKİYE

Director / Direktör

Associated Director / Yardımcı Direktör

Yönetim Kurulu Üyesi/ Board Member

JMR SÜRELİ YAYINI

Editor / Editör

Assistant Editor - Redaction / Yardımcı Editör - Redaksiyon

Journal Secretaries / Dergi Sekreterleri

BU DERGİNİN HAKEM KURULU

AIEMA - Türkiye, Antik Çağ'dan Bizans dönemine kadar uzanan zaman süreci içerisindeki mozaikler hakkında bilimsel çalışmalar yapmayı, bu mozaikleri tanıtmayı ve söz konusu mozaikler hakkında bir mozaik veri bankası oluşturmayı amaçlayan bir araştırma merkezidir. AIEMA'ya bağlı olarak, Türkiye mozaiklerinin en iyi şekilde sunumu, bu merkezin işleminin nihai hedefidir. Türkiye mozaik veri bankası ve Türkiye mozaiklerini de içeren bir Corpus hazırlanması çalışmaları, merkezin faaliyetlerinden bazılarıdır. Ayrıca, merkezin, antik mozaikler hakkında özgün çalışmaları içeren JMR (Journal of Mosaic Research) adında bir süreli yayını vardır.

JMR (Journal of Mosaic Research) Dergisi, her yıl Bursa Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezi tarafından, mozaikler konusunda yayınlanan uluslararası bir dergidir. Bu derginin amacı, mozaikler hakkında eleştirel bir analiz, yorumlama, mozaik ve onunla ilgili konuların sentezi ile bilimsel çalışmalar için bir platform oluşturmaktır. Derginin temel konusu, Türkiye mozaikleri ve Türkiye mozaikleriyle ilişkili mozaiklerdir. Bunun yanında, dergi yaratıcı ve özgün mozaik araştırmaları içeren diğer mozaiklerle ilgili makaleleri de kabul etmektedir. Ayrıca dergide, mozaikler hakkındaki makalelerle birlikte, kitap tanıtımları ve haberler de bulunmaktadır.

JMR hakemli bir dergidir. Makaleler İngilizce, Almanca, Fransızca ve Türkçe dillerinde yazılabilir. Dergide yayınlanan makalelerin sorumluluğu makale sahiplerine aittir.

JMR, 2009 yılından itibaren EBSCO tarafından tam metin olarak, 2014 yılından itibaren TÜBİTAK - ULAKBİM Sosyal Bilimler veri tabanları tarafından ve 2016 yılından itibaren ise Clarivate Analytics (Thomson Reuters) - Emerging Sources Citation Index (ESCI) tarafından taranmaktadır. Makaleler, Crossref'ten alınan DOI numarası ile yayınlanmaktadır.

JMR, her yıl Kasım ayında yayınlanmaktadır.

Mozaik Araştırmaları Merkezinin izni olmaksızın JMR'nin herhangi bir bölümünün kopya edilmesine izin verilmez. JMR'de makalesi yayınlanan her yazar makalesinin elektronik ve basılı halinin yayınlanmasını kabul etmiş, böylelikle telif haklarını JMR'ye aktarmış sayılır.

Bu dergideki makalelerde kullanılacak olan kısaltmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü yayın kuralları, Bulletin de l'Association internationale pour l'Etude de la Mosaïque antique, AIEMA - AOROC 24.2016, La Mosaïque Gréco Romaine IX ve Der Kleine Pauly dikkate alınarak yapılmıştır.

For detailed information please visit website / Detaylı bilgi için lütfen web sitesini ziyaret ediniz:

<http://arkeoloji.uludag.edu.tr/JMRe/>

Address / Adres:

Bursa Uludağ University / Bursa Uludağ Üniversitesi

Faculty of Art and Sciences / Fen Edebiyat Fakültesi

Department of Archaeology / Arkeoloji Bölümü

16059 - Görükle / BURSA - TÜRKİYE

Tel & Fax: + 90 224 2941892

E.mail : mosaicsjournal@gmail.com

aiematurkey@uludag.edu.tr

Facebook: @journalofmosaicresearch

Instagram: @journalofmosaicresearch

Twitter: @mosaicresearch

José María Blázquez Martínez in memoriam (1926-2016)

José María Blázquez Martínez (Professor of Ancient History and Fellow of the Spanish Royal Academy of History) passed away on March 26, 2016, in the city of Madrid (Spain) after a full life devoted to teaching, scientific research and the spread of antiquity; and leaving all of us -who have had the immense fortune to enjoy his mastership and overwhelming personality-, with an immense sadness.

Prof. Blázquez graduated in Philosophy and Letters from the University of Salamanca in 1951 and defended his PhD in the Complutense University of Madrid in 1956. During the next decade, Prof. Blázquez continued his training under the supervision of Prof. Pallottino at the University of La Sapienza in Rome and, granted by the DAAD, at the University of Marburg, under the supervision of Prof. Matz and Prof. Drerup. Subsequently he made other successful research stays at the University of Tel Aviv, the British Academy of Rome, the University of Catania, and in the German Archaeological Institute branches at Istanbul, Damascus and Riyadh. In this regard, Prof. Blázquez always defended the importance of international networks that, through academic contact with other schools and colleagues, conceived as essential for personal development and the progress of scientific research.

After this intense formative period, José María Blázquez obtained a position as Professor of Ancient History at the University of Salamanca (1966-) and shortly after at the Complutense de Madrid (1969-), where he was designated as Professor Emeritus. At the same time, he was an active member of the former Institute of Archaeology "Rodrigo Caro" (CSIC), that he directed during more than ten years (1973-1985). Finally, in recognition to his academic trajectory, Professor Blázquez was elected as a Fellow of the Spanish Royal Academy of History. In all these institutions Prof. Blázquez developed a brilliant contribution to the promotion of Ancient History in Spain, especially important was his capacity for mentoring (he supervised more than 40 PhDs during his academic life) large teams of teachers and researchers, that obtained several tenured positions in different universities and academic institutions. He was also a prolific author publishing many handbooks and monographs that are authentic milestones in history the Spanish scholarship (i. e. *La Romanización, Historia social y económica. La España Romana. Economía de la Hispania romana*, Bilbao, 1978, *Historia de España Antigua, I. Protohistoria*, Madrid, 1980; *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Madrid, 1978). Largely influential was also his leadership in the direction of the scientific journals as *Archivo Español de Arqueología* (1973-1987) and *Gerión* (1983-2010). In addition, Prof. Blázquez directed numerous archaeological excavations at Caparra (Cáceres), Cástulo (Jaén), La Loba (Fuenteovejuna, Córdoba), and in the Monte Testaccio (Rome).

By virtue of its training and its wide perspective, Prof. Blázquez's research trajectory was the reflection of the scientist dedicated to the study of antiquity, with a masterful management of

diverse written and archaeological sources, always connected with current intellectual debates of all social and human sciences. During his career published more than 37 books, acting of editor in other 9 monographs. He also published 234 articles in the most prestigious, both Spanish and International, scientific journals and several chapters in collective volumes. His research interests covered multiples areas on the study of antiquity: the Phoenician and Greek colonization of the Western Mediterranean, the Late Iron Age communities of the Iberian Peninsula, the study of Pre-Roman religions, the Impact of primitive Christianity in the Late Roman Empire, and, of course, the ancient economy of Roman Spain, with an special focus on the exports of *Baetican* olive oil.

Finally, we would like to highlight his research on Roman mosaics, whose first publication dates from 1975 - "Arte y Sociedad en los mosaicos del Bajo Imperio" [Art and Society in the mosaics of the Late Roman Empire] *Bellas Artes* 75, 1975, pp. 18-25 -soon followed by- "Mosaicos romanos del Bajo Imperio" [Roman mosaics of the Late Empire], *Archivo Español de Arqueología* 50-51, 1977, pp. 269-293., In this regard, Prof. Blázquez continued the a research line previously initiated by his teacher Prof. Antonio García y Bellido. Since 1976 to 1996, Prof. Blázquez promoted and directed the Corpus of Mosaics of Spain, within the framework of the international project sponsored by the AIEMA. Through this monumental labor, Prof. Blázquez contributed to establish the study of Roman mosaics as an authentic sub-discipline in the field of the Spanish Classical archaeology.

The obtention of several I+D Research projects, funded in competitive calls by the Spanish Ministry of Science (acting as Principal Investigator from 1976 to 1997) and an International Project of the Joint Hispanic-American Committee, with the University of West-Lafayette, Purdue (Indiana-USA), allowed Prof. Blázquez to create a permanent research team on the study of Roman mosaics. This team, which I (Prof. Neira Jiménez) am honored of have been part, managed the realization of the above mentioned *Corpus de Mosaicos de España* (CME), a work continued afterwards by its dear colleague, Dr. Guadalupe López Monteagudo (CSIC). In addition to the publication of 12 volumes of the CME, he presented numerous papers on the Hispanic, African and Near Eastern Roman mosaics in the most prestigious conferences on these topics, such as the International Congresses organized by the AIEMA or *L'Africa romana* conference, organized by the Centro di Studi sull'Africa Romana of the Università degli studi di Sassari, as well as in countless courses and seminars in other institutions and universities, such as the Roman Mosaic Seminar of the UC3M, to which he attended every year, without missing any of the 9 editions celebrated.

Prof. Blázquez was a firm believer in the work developed by AIEMA, having been named member of Honor of this scientific association. He also formed part of the editorial board of the Journal of Mosaic Research, where he published various articles, and presented papers in both the 11th International Colloquium on Ancient Mosaics, held in Bursa on 2009, and in the 5th Colloquium of AIEMA Turkey, held in Kahramanmaraş on 2011. Prof. Blázquez was a true lover of Turkey.

Prof. Blázquez was an unavoidable reference in the international scholarship on ancient mosaics, many colleagues who share our pain remember his vitality even in the XIII. AIEMA Congress held in Madrid on September 2015, where he gave the inaugural conference. As a testimony of his enthusiasm for the study of ancient mosaics, he was already thinking of traveling to the next AIEMA Congress scheduled for 2018 in Cyprus. Proof of his infinite generosity, he prepared

tirelessly until the end of his days a text on Diana in the mosaics of Roman Spain for X SMR, held in September 2016 at Universidad Carlos III de Madrid.

His decisive contribution to the study of antiquity has earned him numerous recognitions from many international academic institutions and associations: Fellow of German Archaeological Institute (1968), Board member of the L'Association Internationale d'Epigraphie grecque et latine (AIEGL), Member of the Hispanic Society (1974); Fellow of the Academy of Arts and Archaeology of Bologna (1980), Fellow of the Spanish Royal Academy of History (1990), Fellow of the New York Academy of Sciences (1993), Fellow of the Academia Nazionale dei Lincei (1994), Fellow of the Fine Arts Academy of Santa Isabel de Hungría (Seville) (1995), Fellow of the Real Academia de Bones Letres de Barcelona (1997), or Fellow of the Académie de Aix-en-Provence (1999), among others. He also received many prizes as the Franz Cumont prize from the Académie Royale de Belgique (1985), the Great Silver medal of Archaeology from l'Académie d'Architecture de Paris (1987), or the Cavalli d'Oro prize from Venice (2003). Prof. Blázquez was named *doctor honoris causa* by the universities of Valladolid (1999), Salamanca (2000), Bologna (2001), León (2005), and Universidad Carlos III de Madrid (2015), and received the *Orden del Mérito Civil*, one of the highest recognitions granted by the Spanish govern.

He was a genius as scholar, but also a genial person. For both reasons, colleagues, students, and friends of many countries, that have the fortune of meet Prof. Blázquez during his life, feel a great emptiness for the loss of our dear teacher.

Prof. Dr. Mustafa Şahin
Bursa Uludağ University

Prof. Maria Luz Neira Jiménez
Universidad Carlos III de Madrid

Archaeology / Arkeoloji

1 Simonetta ANGIOLILLO

A New Mosaic Workshop in South Sardinia?

Güney Sardunya'dan Yeni Bir Mozaik Atölyesi?

9 Oktay DUMANKAYA

Room and Corridor Mosaics from the Ancient City of Germanicia and its Iconographic Assessment

Germanicia Antik Kentine Ait Oda ve Koridor Mozaiği ve İkonografik Değerlendirmesi

27 Maria de Jesus DURAN KREMER

From the Roman Mosaic to the Portuguese Pavement: Continuity of an Artistic Expression in Time and Space

Roma Çağı Mozaiğinden Portekiz Döşemesine: Sanatsal Dışavurumun Zaman ve Mekân İçerisinde Devamlılığı

41 Mercedes DURÁN PENEDO

Iconography Related to the Mineral-Medicinal Waters in Hispanic Mosaics in Castilla, Aragón and Navarra

Castilla, Aragón ve Navarra'da Yer Alan İspanyol Mozaiklerindeki Mineral-Tıbbi Sularla İlgili İkonografi

- 63 Zaraza FRIEDMAN
The Boat Depicted in the Yakto Thalassa Mosaics: Is it a Dug-Out?
Yakto Thalassa Mozaiklerinde Betimlenen Tekne: Bir Kano mu?
- 79 Amir GORZALCZANY - Baruch ROSEN
Tethering of Tamed and Domesticated Carnivores in Mosaics from the Roman and Byzantine Periods in the Southern Levant
Güney Levant'ta Roma ve Bizans Çağlarında Yularlanmış Olan Ehil ve Evcil Etoburların Betimlendiği Mozaikler
- 97 Lihi HABAS
Early Byzantine Mosaic Floors of the Church at Ozem, Israel
Ozem Kilisesi'ndeki Erken Bizans Çağı Mozaik Zeminleri, İsrail
- 121 Gülgün KÖROĞLU - Emine TOK
Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler
First Data on the Floor Mosaics of an Early Byzantine Church Being Excavated Recently in Sinop Balatlar
- 137 Filomena LIMÃO
The “Opusmusium - Roman Mosaics in Portugal” Academic Project: from Teachers’ Lab to Public
Portekiz'deki “Opusmusium- Portekiz'teki Roma Mozaikleri” Akademik Projesi: Öğretmenlerin Laboratuvarından Halka
- 143 Guadalupe LÓPEZ MONTEAGUDO
New Reading of the Mosaic in Noheda (Cuenca, Spain)
Noheda'dan Bir Mozağin Yeniden İncelenmesi (Cuenca, İspanya)
- 149 Maria Luz NEIRA JIMÉNEZ
On the Interpretation of Pothos in a Mosaic from the Antiquities Market with the Representation of Pelops and Hippodameia
Antika Müzayedesinden Pelops ve Hippodameia Betimli Bir Mozaikteki Pothos'un Yorumlanması Üzerine
- 155 Elda OMARI
The Roman Villa of Tirana (Albania) and its Mosaics
Tiran Roma Villası ve Mozaikleri (Arnavutluk)

- 173 Mª Paz PÉREZ CHIVITE
New Documentation Technologies: The “Mosaico de Otoño” of the “Casa del Anfiteatro”, Mérida, Spain
Yeni Belgeleme Teknolojileri: “Amfiteatro Evi’nden Sonbahar Mozaïği”, Mérida, İspanya
- 179 Luigi QUATTROCCHI
Common Aspects of the Mosaics of Sardinia, North Africa and Iberian Peninsula in the Light of Recent Discoveries
Son Araştırmalar Işığında Sardunya, Kuzey Afrika ve İber Yarımadası’nda Bulunan Mozaiklerde Görülen Ortak Özellikler
- 193 M. Pilar SAN NICOLÁS PEDRAZ
Technical and Artistic Aspects of the Roman Mosaic of Castulo (Jaén, Spain)
Castulo Roma Mozaïğinin Teknik ve Sanatsal Açılardan İncelenmesi (Jaén, İspanya)
- 207 S. Sezin SEZER
Prusias ad Hypium Akhilleus Mozaïği
The Achilles Mosaic of Prusias ad Hypium
- 225 Derya ŞAHİN - Mustafa ŞAHİN
Roma Mizah Anlayışının Roma Dönemi Mozaiklerine Yansıması
Reflections of Roman Humour on Roman Mosaics
- 239 Derya ŞAHİN – Nur Deniz ÜNSAL
Ontario Kraliyet Müzesi’nde Sergilenen Edessa Kökenli Bir Grup Mozaik Pano
A Group of Edessa Oriented Mosaic Panels Exhibited in Royal Ontario Museum
- 257 Felix TEICHNER - Irene MAÑAS ROMERO
The Mosaics from Abicada and Boca Do Rio (Portugal) - A New Perspective Thirty Years Later
Abicada ve Boca Do Rio (Portekiz) Mozaikleri - Otuz Yıl Sonra Yeni Bir Bakış Açısı

- 273 Ivo TOPALILOV
On the Eirene Mosaic from Philippopolis, Thrace
Trakya, Philippopolis Eirene Mozaïği Üzerine
- 287 Federico UGOLINI
A New Insight into the Iconography of the Civitas Classis Mosaic at Sant'Apollinare Nuovo, Ravenna
Ravenna, Sant'Apollinare Nuovo'daki Civitas Classis Mozaïği İkonografisi Üzerine Yeni Bir Bakış Açısı
- 297 Miguel Ángel VALERO TÉVAR
New Representations of the Myth of Pelops and Hippodamia in Roman Mosaic Art
Roma Mozaik Sanatında Pelops ve Hippodamia Efsanesinin Yeni Tasvirleri
- 315 Sebastián VARGAS VÁZQUEZ
Cube Designs in Roman Baetica Mosaics
Roma Çağı Baetica Mozaiklerinde Küp Tasarımları
- 333 Véronique VASSAL
Iconographie et relecture d'une mosaïque gallo-romaine à décor multiple de Vienne (Narbonnaise)
Narbonne'dan Çok Dekorlu Bir Gallo-Roma Mozaïği'nin İkonografi ve Yeniden Okuma Çalışmaları
- Modern Mosaic Studies / Modern Mozaik Çalışmaları**
- 349 Hülya VURNAL İKİZGÜL
The Modernization of Mosaic Art in Turkey
Türkiye'de Mozaik Sanatın Çağdaşlaşması
- Book Review / Kitap İncelemesi**
- 361 Maja KRAMER
Los mosaicos de la Plaza de la Encarnación. Roma a Seville, Guadalupe López Monteagudo.
- 367 David PARRISH
Corpus of the Mosaics of Albania, Vol. 1, Butrint intramuros, Balkans' Mosaic, Marie-Patricia Raynaud - Agron Islami
- 371 Guidelines for Authors / Yazarlar İçin Yazım Kuralları

Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler

First Data on the Floor Mosaics of an Early Byzantine Church Being Excavated Recently in Sinop Balatlar

Gülğün KÖROĞLU* - Emine TOK**

(Received 03 March 2018, accepted after revision 09 July 2018)

Öz

Sinop'ta Balatlar Kilisesi adıyla tanınan yapı kalıntısı, aslında Geç Roma Dönemi'ne ait bir imparatorluk hamam kompleksidir. 2010 yılından beri yapılan arkeolojik kazılar, yapının daha erken döneme ait kalıntılar üzerine, Geç Roma Dönemi hamamı olarak inşa edildiğini, buluntuların da İÖ 6. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen uzun bir sürece ait olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hristiyanlığın resmi din olarak ilan edildiği 4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyılda hamamın caldariumu kiliseye, tepidariumu avluya ve frigidarium bölümü de mezarlık / gömü alanına dönüştürülmüştür. 7. yüzyılın ilk yarısında büyük kilisenin tahrip olmasından sonra sıcaklığın güney haç koluna ve palaestranın batısına yeni kiliseler inşa edilmiştir. 13. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen süreçte ise yapı kompleksinin içinde başka bir kilise varlığını sürdürmüştür.

Balatlar'daki en eski kilise 4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyıla tarihlenen VIII no.lu mekândaki (caldarium) kilisedir. Kilisenin içinde, avlusunda ve frigidariumda geniş bir mezarlık alanı bulunmuştur. Bu çalışma kapsamında, 2016-2017 yılı kazı sezonlarında bir bölümü gün ışığına çıkarılmış Erken Bizans Dönemi'ne ait mezarlık alanındaki döşeme mozaikleri tanıtılacaktır. Bağışçı yazıtları içeren ve Hristiyan inancıyla ilişkili ikonografik anlam taşıyan mozaik panolarda çok renkli dekoratif geometrik, bitkisel ve figürlü desenler birlikte kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sinop, Balatlar Kilisesi, mezar mozaikleri, kuş mozaikleri, kartal.

Abstract

The remains of the structure known as the Balatlar Church in Sinop are originally an imperial bath complex from the Late Roman period. The archaeological excavations since 2010 have revealed that the bath was built in the late Roman period on the remains of an earlier structure and the finds that covers quite a wide range of time from 6th century BC to 20th century AD. When the Christianity became the official religion; at the end of 4th century or in the 5th century caldarium of the bath was transformed into a church, while tepidarium was turned into a courtyard and frigidarium into a graveyard/burial area. After the destruction of the bigger church in the first half of the 7th century, new churches were built to the southern cross of caldarium and western part of palaestra. From the 13th century until the first half of the 20th century another church within the building complex continued to exist.

The oldest church in Balatlar is the one in area no VIII (caldarium) dated to the 5th-6th centuries. A large cemetery has been found within the church, in the courtyard and at the frigidarium. In this study, floor mosaics from early Byzantine period unearthed at the cemetery during the 2016-2017 excavation seasons will be introduced. In those mosaics, which also contain inscriptions of the benefactors, we observe that multi-colored decorative geometric, floral and figurative designs that are connected to Christian iconographic repertoire were used together.

* Gülğün Köroğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6369-659X>.
E-mail: gulgun.koroglu.27@hotmail.com

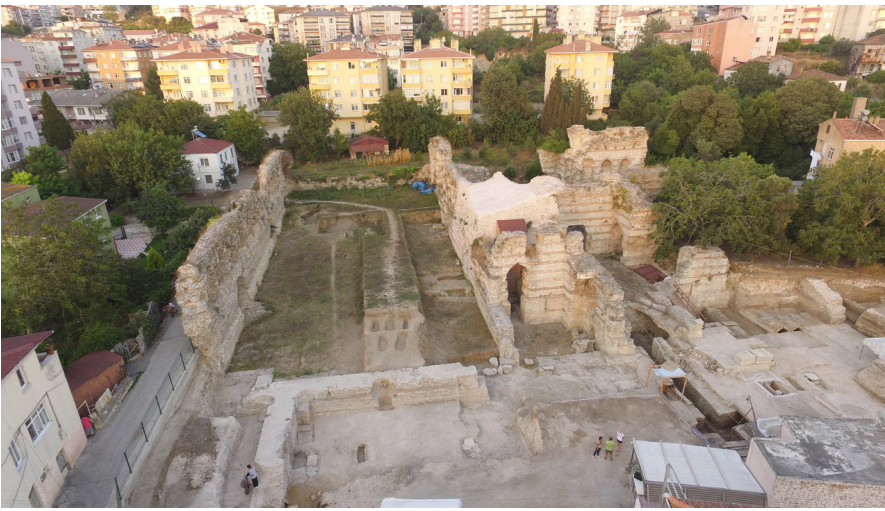
** Emine Tok, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir, Türkiye. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9095-7022>.
E-mail: dreminetok@gmail.com

Keywords: Sinop, Balatlar Church, funeral mosaics, birds mosaics, eagle.

Sinop'ta Balatlar Kilisesi adıyla tanınan yapı kalıntısı, aslında Geç Roma Dönemi'ne ait bir imparatorluk hamam kompleksidir (Res. 1-2). 2010 yılından beri yapılan arkeolojik kazılar, yapının daha erken döneme ait kalıntılar üzerine, Geç Roma Dönemi hamamı olarak inşa edildiğini, gün ışığına çıkarılan mimari ve küçük buluntular da İÖ 6. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen uzun bir süreçte alanın kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Hristiyanlığın resmi din olarak ilan edildiği 4. yüzyıl sonunda ya da 5. yüzyılda hamamın caldariumu kiliseye, tepidariumu avluya ve frigidarium bölümü de mezarlık/gömü alanına dönüştürülmüştür. 6. yüzyıl sonu ya da 7. yüzyılın ilk yarısında büyük kilisenin tahrip olmasından sonra sıcaklığın güney haç kolu ve palaestranın batısındaki mekânlara yeni kiliseler inşa edilmiştir. 13. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süreçte kent önce Selçuklu ve daha sonra Osmanlı egemenliğindedir. Bu dönemde de bütün yapı kompleksini kapsayan alanda Meryem'in Ölümü/ Uykusu (Koimesis) Manastırı bulunur¹. Roma hamamında tepidarium olan yapı, daha sonra erken Bizans döneminin avlusu olmuş, 13. yüzyıldan sonra da bu

Resim 1
Sinop Balatlar Kilise kazı alanı haritası.

Resim 2
Sinop Balatlar Kilise kazı alanı genel görünüm.

¹ Manastır ayrıca Başmelek Mikail'in adıyla da anılmıştır. Hem Meryem'in ölümü, hem de Hristiyan inançta can alan melek Mikail'in adı özellikle ölümle ilişkili kiliselere verilmiştir. Balatlar'da bu dönemde kentin Rum Ortodoks cemaatinin gömüldüğü önemli bir mezarlık vardır.

yapının kuzeybatı köşe mekânı, Rum Ortodoks manastırının kilisesi olarak 20. yüzyıl ilk çeyreğine kadar hizmet vermiştir. Özellikle 18. yüzyıldan sonra bütün manastır alanı ve çevresi kentin Rum Ortodoks mezarlığı olarak kullanılmıştır.

Balatlar'daki en eski kilise, serbest haç planlı caldariumun (VIII no.lu mekân) doğu haç koluna apsis ve orta bölümün zeminine bir kripta eklenmesiyle (4. yüzyıl ikinci yarısı ya da 5. yüzyıl başları) oluşturulmuştur. Kazı çalışmaları, bu mekânlarda Roma Dönemi'nde var olan havuzların doldurularak gömü alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Çalışmaların 2016 yılında alanın batısına doğru genişlemesiyle birlikte Roma hamamının frigidarium bölümü ortaya çıkarılmaya başlamıştır (Res. 3). 2016-2017 yılı kazı sezonlarında bu alandaki

Resim 3
Plan.

erken Bizans Dönemi'ne ait geniş mezarlığın bir bölümü ile gömülen kişilerle bağlantılı olduğu adak yazıtlarında belirtilmiş olan döşeme mozaikleri bu çalışma kapsamında ilk kez tanıtılacaktır.

2016 kazı sezonundaki çalışmalar sırasında kilisenin güneydoğusunda XVI no.lu mekân olarak adlandırılan frigidarium (IVi plan karesi) yapısının güneydoğu duvar bölümünün hemen batısında dört tarafı döşeme mozaikleriyle kuşatılmış birbirine bitişik ikiz mezar vardır (Res. 4)². İkiz mezarların hemen güneyine sonradan açılmış olduğu anlaşılan üçüncü bir mezar eklenmiştir. Üçüncü mezar mozaik bordürün dışında kalmaktadır. İkiz mezarların üzerinin de orijinalde

2 İki mezarın bütününe toplam kapsadığı alan kareye yakın dörtgen bir alan olup, burada beyaz tesellerden oluşan bir fon üzerinde, Hristiyan ikonografisiyle ilgili bir kompozisyonun yer almış olması mümkündür. Mezarların iç kısımları da sıva üzerine yapılmış resimlerle süslenmiştir. Özellikle güney taraftaki mezarda resimler iyi durumdadır. Dikdörtgen biçimli mezar çukurunu çevreleyen duvarların kapağa yakın olan bölümünde, spiral kıvrımlar yapan, aralarda üzüm salkımları olan asma dalından oluşan bitkisel bezeme bulunmaktadır. Mezar duvarlarının alt kısımlarında ise ortada, üzeri mücevherle süslenmiş, kızıl kırmızı boya ile yapılmış haç (*crux gemmata*) betimleri vardır. Haçların etrafında kardelene benzeyen sarı çiçekler tasvir edilmiştir. İkinci mezarın da resimlerle süslenmiş, tüm sıva parçaları koparak mezar içine düşmüş halde ortaya çıkarılmış olmasından dolayı anlaşılmaktadır.

Resim 4
İkiz mezarlar üzerindeki mozaik döşeme.

mozaikle döşeli olduğu anlaşılmıştır. Ne yazık ki mezarlar tahrip edilerek açılmış, içlerindeki gömüler ve mezar buluntuları soyulmuştur. Bu tahribat sırasında, ikiz mezarların üzerindeki mozaik döşeme panosu da kırılarak parçalanmış; günümüze sadece mezarların etrafını çeviren panolar ulaşabilmiştir.

Mezarların doğusundaki pano temel geometrik motiflerle, kuzey ve güneyindeki panolar bitkisel motiflerle süslenmiştir. Batı yönde ise iki satırlık Yunanca yazıt ve figürlü süslemeler içeren bir pano daha bulunmaktadır. Tesseralar (mozaik küpleri), çeşitli renkte mermer ve taş cinsleri ile pişmiş toprak/kiremitten elde edilmiştir. Döşeme, son derece özenli işçilikleri, maliyeti yüksek malzeme seçimi ile iyi bir atölye ürünü olarak karşımıza çıkar. Tesseraların boyutları 0.6-1 cm arasında değişmektedir. Tesseralar genel olarak düzgün dörtgen şekillidir. Bazı tesseralar, eğri hatlarda dizilmek üzere düzensiz formlarda kesilmiştir. Figürlü süslemelerin detaylarının ise daha küçük boyutlu tesseralarla yapıldığı dikkati çeker. Desenler, sarı, koyu kırmızı, açık mavi, koyu mavi, siyah ve beyaz renklerle işlenmiştir.

Mezarların Doğusundaki Mozaik Pano

Mezarların doğusundaki mozaik pano, iki mezarı da sınırlayacak şekilde planlanmış olup temel geometrik motiflerle süslenmiştir (Res. 5). 253x60 cm boyutlarındaki panonun etrafını dışta, 1.5 cm kalınlığında siyah şeritlerle sınırlanmış biri beyaz, diğeri kırmızı renkli iki bezemesiz bordür çevreler. Beyaz şerit 11.5 cm, kırmızı şerit 10.5 cm genişliğindedir. İç alan, birbirine düğümlerle bağlanmış dairelerle oluşturulmuş örgü desenleriyle doldurulmuştur (Décor I: pl. 69, 119d) Büyük daireler, daha küçük çaplı dairelerle düğüm yaparak ardışık dizilim gösterirler.

Dairelerin konturları açık mavi, sarı, kırmızı ve koyu mavi tesseralar kullanılarak çok renkli çizilmiştir. Küçük dairelerin içleri sarı ve kırmızı renkli tesseralarla dörde bölünmüş; büyük dairelerin içlerine ise bitkisel desenler (dört yapraklı çiçek rozet) yerleştirilmiştir. Dolgu motiflerindeki dönüşümlü uygulama, tıpkı ana desende olduğu gibi süreklilik göstermektedir.

Resim 5
Mezarların doğusundaki mozaik pano.

Dönüşümlü büyük ve küçük dairelerden meydana gelen desen, Geç Antik Çağ'da Akdeniz dünyasında yaygın, temel geometrik motiflerdendir. Dairelerin içleri her ne kadar farklı motiflerle doldurulsa da ana desene benzer örnek olarak, Anadolu'da Pisidia Antiokhiasi'ndeki Büyük Bazilika/Aziz Paulos Kilisesi'nin zemin döşemesi (4. yüzyıl) (Kitzinger 1974: 386 res. 59; Taşlıalan 1997: 243 çizim 1), Anadolu dışında, Nicopolis'teki (Yunanistan/Epirus) A Bazilikası'nın (6. yüzyıl) zemin döşemesi³ verilebilir.

3 Nikopolis örneğinde desende renk uygulaması kırmızı ve siyah geniş bantlar şeklindeyken, Sinop Balatlar Kilisesi'nde sarı-kırmızı-siyah ve beyaz olmak üzere çok renkli şeritlerle yapılmıştır. Nikopolis'teki büyük dairelerin içi kuş figürleriyle doldurulmuşken, Balatlar Kilisesi döşemesindeki büyük dairelerin içleri bitkisel desenlerle süslenmiştir. Nikopolis A Bazilikası'ndaki desen için bk. Kitzinger 1951: 83-122 res. 19; Maguire 1987: 21 res. 11.

Uygulamalarda, buradaki temel desenin daha çok büyük panoların etrafını çevreleyen geniş bordürlere işlendiği dikkat çeker. Balatlar mezar döşemesindeki bordür de aslında mezarların üstünde olması gereken ana panoyu doğu yönden çevreleyen bordürlerden biri olmalıdır. Benzer örneklerde dairelerin içindeki boşlukların dekoratif etki yaratan farklı motif veya figürlerle süslendiği izlense de dolgulardaki motif varyasyonunun, Roma imparatorluk sınırları içindeki atölyelerde çalışan mozaik ustalarının veya siparişi veren patronların beğenileriyle şekillendiği söylenebilir.

Panodaki küçük dairesel motiflerin içleri sarı ve kırmızı renkli tesseralarla dörde bölünmüştür (Décor II: 38). Dairelerin içlerinin 'X' şeklinde bölünerek iki farklı renkle boyandığı dolgu motifi, 4-6. yüzyıllar arasında Anadolu-Balkanlar ve doğu Akdeniz kıyılarındaki merkezlerde karşımıza çıkar. Yakın coğrafyadaki Sinop Çiftlik Kilisesi mozaiklerinde (5-6. yüzyıllar) (Hill 1995: 219-231 pl.XXXIIa; Tatlıcan 1997: 341 res. 17), Zeugma "Gıyoşlu Villa" mozaiklerinde (3. yüzyıl) (Ergeç 2011: 196), Balkanlarda Arnavutluk Byllis, Bazilika E mozaik döşemesinde (6. yüzyıl) (Raynaud 2008: 84 res. 1), Ürdün Yasileh Batı Kilisesi'ndeki mozaik döşemede (5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başı) (Nassar-Al Muheisen 2010: 182-198 res. 16; Nassar vd. 2017: 86 res. 9) bu motif, boş modülleri doldurmak için tercih edilmiş çağdaş örnekler arasında sayılabilir.

Büyük dairelerin içlerini dolduran bitkisel desenler (dört yapraklı çiçek rozet)⁴ ise kendilerine ayrılan alanın neredeyse tamamını kaplamaktadır. Açık mavi ve beyaz zemin üzerine yerleştirilmiş çiçeklerin göbeklerinde sarı-mavi renkli tesseralar kullanılmış, uçları kırmızı tesseralarla renklendirilmiştir. Bu dolgu motifinin benzeri Anadolu'da Antakya mozaiklerinde (5. yüzyıl) (Cimok 1999: 48 res. 28; Cimok 2000: 123) ve Zeugma mozaiklerindeki (3. yüzyıl) (Ergeç 2011: 214) kare ve dairesel alanların içlerini kaplamaktadır. Anadolu dışında Roma İmparatorluğu hakimiyetindeki Akdeniz coğrafyasındaki merkezlerden biri olan Tunus'ta da benzer motiflerle karşılaşılır (Podany 2006: 118 res. 68).

Mezarları Kuzey ve Güney Yönde Çevreleyen Mozaik Panolar

Mezar 1 ve Mezar 2 olarak kodlanan ikiz mezarlar, kuzey ve güney yönden simetrik olarak planlanmış panolarla çevrilmiştir. Döşemelerden Mezar 2'nin uzun kenarında (kuzey) yer alan pano iyi durumdadır. Diğeri, mezarların tahribatı sırasında neredeyse tamamen dağılarak parçalanmış ve mezar soyulurken mezarın içine düşmüştür. Dağılan parçalar temizlik çalışmaları sırasında toplanmıştır.

Kuzey yöndeki panonun etrafı, 1.5 cm kalınlığındaki siyah bantla konturlanmış 9 cm genişliğindeki bezemesiz beyaz şeritle çevrelenmiştir (Res. 6). İçteki alan, 210x41 cm boyutlarındadır. Geniş bordürdeki zemin, sarı renkli tesseralardan meydana gelmektedir. Kıvrım dallar oluşturan sarmaşık sarmalından (Décor I: pl. 64, 114d) çıkan kalp şekilli yapraklar sivri uçludur. Kırmızı tesseralarla konturlanmış filizli kıvrım dallar, mezara bakan yönde mavi renkli tesseralarla gölgelendirilmiştir. Kalp şekilli yaprakların içleri ise mezara bakan tarafta kırmızı; dışa bakan tarafta mavi renkli tesseralarla boyanmıştır. Yaprakların, kıvrım dalların hareketine uygun açılı yerleştirilmesi ve iki yönde farklı renklerle boyanmaları panoda hareketli bir etki yaratmıştır. Sarmaşık dalının volüt yaptığı uç kesimde kırmızı tessera dizisinin kesildiği dikkat çeker.

4 Balatlar Kilisesi'ndeki rozet motifinin en yakın benzeri için bk. Décor II: pl.262a.

Bordürün simetriğinde, mezarın güney yönündeki dekorasyon çok fazla tahrip olmuş halde ortaya çıkmıştır (Res. 7). Günümüze ulaşan parçalardan motifin kuzey yöndeki pano ile aynı boyut ve tasarımı olduğu anlaşılmaktadır. Dışta, 1.5 cm kalınlığındaki iki siyah şeritle konturlanmış 9 cm genişliğindeki beyaz bordürle çevrelenmiştir. İç alan burada da kıvrım dallar oluşturan sarmaşık sarmalı deseniyle süslenmiştir. Sarı renkli zeminde kırmızı renkli tesseralarla renklendirilmiş, kıvrım dala ait desen parçası, simetriğindeki panoda olduğu gibi kalp şekli sarmaşık yapraklarını taşıyor olmalıdır.

Resim 6
Mezar 2'nin kuzey tarafında doğu batı yönünde uzanan pano.

Resim 7
Mezar 1'in güneyi boyunca uzanan döşemeye ait mozaik parça.

Sarmaşık sarmalı motifi, gerek dini mimari döşeme mozaiklerinde gerekse sivil mimarlık örneklerinde çoğunlukla ana panoların etrafını çeviren geniş bordürler olarak tercih edilmişlerdir. Kalp şekilli yaprakların bağlandığı dallar bazen sade kıvrımlarla tek ya da iki renkli dekore edilmiştir. Yapraklar şişkin gövdeli ya da daha sivri hatlı ince uzun formlu olabilmektedir. Bazı örneklerde ana daldan daha ince dallar çıkarak yapraklar çoğaltılmış, motif daha dekoratif etkiye büründürülmüştür. Sunumdaki bu farklılıkların imparatorluk merkezlerindeki farklı atölyelerin beğeni ve uygulamalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Motif, Anadolu ve Akdeniz havzasında İS 4-6. yüzyıllar arasında yaygın olarak karşımıza çıkar. Sarmaşık sarmalı deseninin geniş bordür dolgusu olarak kullanıldığı Anadolu'daki merkezlerden bazıları şunlardır: Xanthos mozaikleri (5. yüzyıl ortaları - 6. yüzyıl ortaları)⁵, Perge mozaikleri (4-5. yüzyıllar) (Işıklıkaya-Laubscher 2016: 184-185 res. 28-30), Patara Kadın Şapeli mozaik döşemesi (5. yüzyıl) (Işık 1999: 171 res. 6), Arykanda Büyük Bazilika mozaik döşemesi (4-5. yüzyıl) (Bayburtluoğlu 2007: 5 res. 4), Sardes EA Kilisesi mozaikleri (4. yüzyıl) (Buchwald - McClanan 2015: 183 resim 32, 33), Ephesos'ta Kuretlar Caddesine bakan stoa mozaikleri ve Vedius Gymnasiumu Oda III mozaikleri (5. yüzyıl)⁶, Laodikeia Kilisesi mozaikleri (5. yüzyıl) (Şimşek 2015: 49 res. 63-64, 102) ile yakın coğrafyadaki Sinop Çiftlikköy Kilisesi mozaikleri (5. yüzyıl) (Hill 1995: pl.XXXIIIb; Tatlıcan 1997: 345 res. 5) ve daha doğuda

5 Sarmaşık sarmalı deseninin stilistik açıdan Anadolu'daki en yakın benzeri Xanthos Doğu Bazilikası mozaik döşemelerinde görülür. Burada da ana dal siyah ve kırmızı renkle gölgelendirilmiş, yaprakların içleri iki yönde farklı renklerle boyanmıştır. Bk. Raynaud 2009: 36 res. 18; 37, res. 20; 40 res. 25; 49 res. 39.

6 Efes'teki uygulamada sarmaşık dalından çok sayıda filiz ve yaprak çıkarak daha dekoratif etki yaratılmıştır. Bununla birlikte Vedius Gymnasiumu'ndaki oda III döşemesinin sarmaşık sarmalı bordürü daha sadedir ve kıvrım yapan filizleri Balatlar Kilisesi bandına stil olarak daha yakındır. Bilgi ve resim için bk. Jobst 1977: 33-34 res. 41, 54; Quatember vd. 2006:143 resim 22-23.

Gümüşhane/Kelkit'te (Sevim 1993: 376 çizim 1) ortaya çıkan mozaik döşeme. Anadolu dışında doğu Akdeniz havzasında, İsrail Sede Nahum Şapeli mozaik döşemesi (6. yüzyıl) (Hachlili 2009: 131 res. VI-15 pl.VI.9) benzer örnekler arasında gösterilebilir.

Mezarların Batısındaki Mozaik Panolar

Mezarların ayakucundaki pano, yapıya ve mezardaki gömülere ait önemli veri oluşturan iki satırlık yazıt barındırmaktadır (Res. 8). Yazıt, iki mezarı ve mezarların etrafını sınırlandıran panoları kapsayacak uzunlukta planlanmıştır. Yazıtın altında geometrik, bitkisel ve figürlü desen kompozisyonu içeren bir pano daha yer alır. Bu pano, yazıtla birlikte aynı bordür içine alınmıştır. Bordür, dışta, sarı zemin üzerine siyah tesseralarla belirlenmiş 8 cm genişliğindeki dikey dikdörtgen şekilli dış (Décor I: pl.2, 28) motiflerinden oluşur.

Resim 8
İkiz mezarların ayakucundaki adak yazıtı.

Mezarların ayakucunda kuzey-güney doğrultusunda uzanan 222x27 cm boyutlarındaki iki satırlık yazıt, beyaz zemin üzerine siyah renkli tesseralar kullanılarak oluşturulmuştur. Satırlar 1,5 cm kalınlığındaki siyah şeritle birbirinden ayrılmıştır.

1. Satır: ὑπὲρ εὐχῆς Ἰωάννου ἀναγνώστῃς Ἀρμενίου
Armenios oğlu, *anagnostes* (okuyucu) Ioannes'in adağı için
2. Satır: ὑπὲρ εὐχῆς Μαρίνου ὑπὲρ εὐχῆς Κοσμᾶ Ζανγαρίου
Marinos'un adağı için; Zangarios oğlu Kosmas'ın adağı için⁷.

Metinden, mezarlarda yatan bireylerin kimliklerini ve adak yazıtı olduğunu anlıyoruz. İkinci satırının sonuna sonradan eklenmiş olduğu görülen “*Zangarios* oğlu *Kosmas'ın adağı için*” ibaresi, mozaik panonun güney tarafına sonradan eklenmiş mezarla ilişki kurulması gerektiğini düşündürmektedir.

Yazıtın altında 210x124 cm boyutlarında dikdörtgen şekilli pano (Res. 9), dışta, iki siyah şeritle konturlanmış 6 cm genişliğindeki kırmızı renkli düz bir bordür ile çevrelenmiştir. Dikdörtgen panonun içine, sınırları siyah-beyaz renkli tesseralarla çizilmiş büyük bir eşkenar dörtgen yerleştirilmiştir. Ana zemin sarı renklidir. Eşkenar dörtgenin merkezine ise 83 cm çapında dairesel bir rozet işlenmiştir. Bu büyük dairesel rozet, iki yanında düğümler yaparak küçük

⁷ Yunanca yazıt Dr. Öğr. Üyesi Bülent Öztürk tarafından okunmuştur. Kendisine yardımlarından dolayı içtenlikle teşekkür ederiz.

dairelere bağlanmaktadır. Küçük dairelerin içlerinde herhangi bir süsleme yoktur. Dairelerin sınırları, siyah, kırmızı, beyaz renkli dekoratif çan biçimli dalga motifli (D cor I: pl. 60d) bordürle vurgulanmıştır. Bord rde çan biçimli dalga motifi kullanımı yaygındır. Anadolu'da benzer  rnek Prusia ad Olympum mozaiklerinde (3. yüzyıl) (Okçu 2009: 48-50 res. 27), Zeugma (2. yüzyıl sonu-3. yüzyıl)⁸ ve Edessa mozaiklerinde (3. yüzyıl)⁹ Anadolu dışında Filistin'de 3. yüzyıl sonuna tarihlene Nablus-Shechem mozaiklerinde (Talgam 2014: 59 res. 84) karşımıza çıkar.

Resim 9
Yazıtlı panonun altındaki kartal betimli figürlü pano.

Merkez dairenin içinde kanatlarını açmış kartal figürü yer alır (Res. 10). Beyaz zemin üzerine siyah renkli tesseralarla işlenmiş kartal figürü, izleyenin dikkatini doğrudan merkeze çekmektedir. Başı sağa dönük olan kartalın gövdesi, ayak ve pençeleri sarı renkli tesseralarla boyanmış; kuyruğu, kanatları, gözü, tüyleri ve turnakları siyah tesseralarla vurgulanmıştır.

Hristiyan ikonografisiyle doğrudan ilişkili olduğu düşünülen kartal figürüne en yakın benzer iki örnek imparatorluğun doğu bölgesinde, Ürdün mozaiklerinde karşımıza çıkar. Uyn Musa Vadisi'nde Rahip Tomas Kilisesi (6. yüzyılın ilk yarısı)¹⁰ ve Madaba, Khirbat al Mukayyat Aziz George Kilisesi'ndeki (535/6)¹¹ kartal betimlemeleri Balatlar Kilisesi'ndeki kartal figürü ile aynı duruş ve

8 Zeugma mozaik döşemelerinde polikrom dalga motifi yaygın olarak karşımıza çıkar. Danae Evi Oda 4b mozaik döşemesi (3. yüzyıl) için  nal 2009: 59 resim 4; Samosatalı usta tarafından yapılmış "Aphrodite'nin Doğuğu mozaiği" için Ergeç 2011: 114-119;  nal 2017: 16, "Satiros ile Antiope" villa mozaiği için Ergeç 2011:128;  nal 2013, 45, 46, 65 res. 45,77; Dionysos Villası mozaiği için bk. Ergeç 2011: 50-52; Poseidon Evi, "Aphrodite'nin Talandırılması" mozaiği için bk.  nal 2013: 42.

9 şanlıurfa Kızılkoyun mevkiinde bulunan, Osrhoene Krallığına atfedilen ve "Küpler Mozaiği" olarak isimlenen mozaik döşeme bordürü (3. yüzyıl) için bk.  nal 2017: 57 res. 72-73; Kale eteğindeki kaya mezarının "Abdu Ailesi Mozaiği" (3. yüzyıl 2. yarısı) için bk.  nal 2017: 119 res. 51-52.

10Rahip Tomas Kilisesi'ndeki kartal, geometrik motiflerle süslenmiş dikkörtgen panonun merkezindeki dairesel rozet içinde betimlenmiştir. (Piccirillo 1989: 217, 218, 222, 340; Talgam 2014: 201 res. 289; Habas 2015: 45 res. 15). Balatlar Kilisesi'ndeki kartal figürünün duruşu ve pozisyonu aynı olsa da daha çizgisel hatlarla resmedilmiştir.

11 Aziz George Kilisesi'nde tasvir edilmiş kartal figürünün başı sola d n ktir; kanatları açık haldeki figürün duruş ve pozisyonun aynı olmasına karşın Balatlar Kilisesi'nde olduğu gibi çizgisel hatlarıyla daha stilize tasvir edilmiştir (Habas 2015: 46 res. 16).

sunumdadır. Gerasa'daki Khirbat Muniyah-Asfur Şapeli mozaik döşemesinde (6. yüzyıl)¹² temsil edilen kartal figürü kısmen farklılık gösterse de ikonografik temsiliyle ortak anlam içermesi bakımından benzerdir.

Eşkenar dörtgenin dört tarafında oluşan üçgen alanlara ise çapraz yönlere antitetik yerleştirilmiş kuş figürleri resmedilmiştir (Res. 11-14). Figürler, kendine ayrılan alanın derinliği ile sınırlanmıştır. İkisinin anatomik yapılarından suna ördeği olduğu anlaşılmaktadır (Res. 11, 13). Ördeklerin gagaları ve

Resim 10
Hıristiyan ikonografisiyle ilişkili olduğu düşünülen kartal figürü.

Resim 11
Suna ördeği ayrıntı.

Resim 12
Meke (saz tavuğu/
horozu) ayrıntı.

ayakları kırmızı, gövdeleri ise siyah, beyaz ve sarı tesseralarla renklendirilmiştir. Geniş basık gagalı ve kambur sırtlı diğer iki kuşun meke (saz tavuğu/horozu) olabileceği düşünülmektedir (Res. 12, 14). Kuşların beslenme ve yürüme gibi eylemlerle hareket halinde resmedildikleri dikkati çeker. Ayaklarının altında ve başlarının önünde bitkisel desenler işlenmiştir. Beden konturlarında siyah, detaylarda beyaz, sarı ve kırmızı renkli tesseralar kullanılmıştır.

¹² Gerasa'daki kartal, $\frac{3}{4}$ profilden başı sola dönük hareket edermiş gibi tasvir edilmiştir. Kanatları açıktır. (Piccirillo 1993: 299 res. 584; Talgam 2014: 202 res. 290; Habas 2015: 46 res. 16).

Resim 13
Suna ördeği ayrıntı.

Resim 14
Meke (saz tavuğu/horozu)
ayrıntı.

Mozaiklerin İkonografisi ve Değerlendirme

Sinop Balatlar Kilisesi'nde 2016-2017 kazı sezonlarında ortaya çıkmaya başlayan mozaikler, Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi sanatında yaygın olarak görülen geometrik, bitkisel ve figürlü süslemelerin bir arada kullanıldığı kompozisyonlardan meydana gelmektedir. Mozaik döşemedeki panolar, doğrudan mezarların konumuna ve boyutlarına göre planlanmıştır. Kuzey ve güney yönden mezarların uzun kenarlarını sınırlayan panolar eş boyuttadır ve birbirinin tekrarı gibi simetrik bezenmiştir. Mezarların batısındaki yazıtlı pano ile aynı çerçeve içinde tasarlanmış figürlü süslemeler içeren panodaki kompozisyonun ise Hristiyan inancına ilişkin belirgin bir ikonografik anlam üstlendiği düşünülmektedir¹³. Nitekim araştırmacılar, kanatlarını açmış kartal figürlerinin özellikle imparatorluğun doğu bölgelerdeki bazı mezar şapellerinde resmedildiğini ve mezar yapıları içinde resmedilen kartal figürünün dini mesaj verdiğini kabul etmektedirler¹⁴.

Aslında kartal imgesi hem doğu hem de batı kültürlerinde kullanılmış, uzun geçmişi olan bir geleneğe sahiptir. Örneğin Yunan kültüründe kartal, tanrıların tanrısı Zeus'a özgü bir semboldü. Doğu kültüründe ise mutlu ruhları cennete götürmekte önemli bir rol üstlenmişti. Roma imparatorluğunun doğu bölgelerini ele geçirmesinden sonra kartalın doğulu sembolizmi, yavaş yavaş Roma kültürünü etkisi altına almaya başlamış ve imparatorluk kültürünün bir parçası olarak geliştirilmiştir. Kartal, Pagan Roma imparatorlarının ruhlarını ebedi hayata götüren manevi rehber (*psychopompos*) sembolüne dönüştürülmüştür. Örneğin, imparatorların cenaze törenlerinde bedenleri yakılırken gökyüzüne bir kartal salınırdı. Zamanla imparatorların ilahi statüsünü de temsil etmeye başlayan bu sembolik imge, İmparator Büyük Konstantin'in 313 Milano fermanını yayımlamasından sonra, Hristiyanlığın paganizme karşı zaferinin sembolüne dönüşmüştür. Kartal artık başta, Tanrı'nın oğlu İsa Mesih'i, buna bağlı olarak, evrensel Hristiyan egemenliğinin dünyadaki temsilcisi imparatorları temsil eder hale gelmiştir (Maguire 1987: 65; Habas 2015: 46-47).

Eski Ahit metinlerinde zaten sıkça söz edilen kartal, yavrularını koruyan,

13 Motiflerin dizilişi ve konumları çoğu zaman ipucu sunsa da kimi zaman anlatımsal mı yoksa dekoratif amaçlı mı işlendiği tartışmalıdır. Örneğin; özellikle katakomp, hipoje ve mezar şapellerinde sıkça rastlanan tavus kuşlarının da benzer bir anlama büründüğü görülmüştür. Bu hayvanlar pagan ve Hristiyan mezarlarında ölümsüzlük ve sonsuz yaşamı ifade ederler.

14 Yukarıda da belirtildiği gibi örneğin, Uyn Musa Vadisi'ndeki Rahip Tomas Kilisesi'nde (6. yüzyılın başları), Madaba, Khirbat al Mukayyat'teki Aziz George Kilisesi'nde (6. yüzyıl başları) bulunan kanatları açık kartal figürlerinin, bu öngörünün doğruluğuna şüphe bırakmadığı kabul edilir (Hachlili 2009: 287; Talgam 2014: 201, 202; Habas 2015: 45). Özellikle Rahip Tomas Kilisesi'nde kartalın başının iki yanındaki Alpha ve Omega harfleri, ezelden ebede Hz. İsa'nın varlığını işaret eden verilerdir. Burada Rahip Tomas'ın adının, kartalın ayakları altına yazılması da mezar yapılarında resmedilen kartal figürünün, ölüm kültüründeki sembolik yerini aldığına işaret eder.

onları yaşama hazırlayan, toplulukları kurtaran, kanatları üzerinde taşıyan, gençliğin ve ölümsüzlüğün ve hatta yenilenmenin sembolü olarak görülüyordu¹⁵. Ortak yönetim altında toplanmış farklı inanç ve kültürlerin birbirinden çok etkilendiği açıkça görülmektedir. Kadim mitlerdeki kartalın dirilmesiyle İsa Mesih'in dirilmesi arasındaki paralellik son derece dikkat çekicidir. Büyük kilise babalarından Sardes Piskoposu Melitos (190) açık bir şekilde "*Kartal Mesih'tir*" diye yazmış; Ayasofya Piskoposu Ioannes Khrysostomos (347-407), Aziz Augustine (354-430), Aziz Ambrosio (339-397) ve Aziz Gregorius (540-604) ise kartal hakkında, "İsa'nın ve cennete yükselişin sembolü" olduğunu bildirmişlerdir. Aziz Ambrosio, "*Bir tek kartal vardır, o da bizim Tanrımız İsa Mesih'tir.*" diyerek kartalın en kutsalı betimleyen sembol olduğunu vurgulamıştır (Maguire 1987: 51, 52, 59; Habas 2015: 46-47).

Bu açıdan bakıldığında, Balatlar Kilisesi döşeme mozaiğindeki kartal ve çevresine yerleştirilmiş kuş figürlerinin de bağışçı yazıtı ve mezarlar ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği; figürlerin ölüm kültü ile alakalı sembolik anlam içerdiği düşünülmektedir¹⁶. Zira, merkezde konumlanmış kartal, çevresine yerleştirilmiş diğer kuş figürlerinden farklı olarak boşlukta, beyaz arka plan üzerinde resmedilerek vurgulanmıştır. Toprak, su ya da bitkisel desen gibi belirleyici topografik öğeler olmaksızın tüm heybetiyle uhrevi bir evrende kanatlarını açmış haldedir. O, bu dünyaya ait bir canlıyı değil kutsal bir imgeyi temsil ediyor gibidir. Buna karşın kartala doğru yönelmiş kuşlar, kendilerine ayrılan alanlarda bitkisel desenler içinde, İsa Mesih'in kanatları altında belki de cennetlerinde, sonsuz huzurla dolaşırken kompozite edilmişlerdir. Bu kompozisyon, mezarlarda yatan Hristiyanların ruhlarının sonsuz yaşamlarında, kurtarıcının kanatları altında huzur bulma arzusuna işaret ediyor olmalıdır.

Yazıtta adı geçen Armenios oğlu Ioannes'in, *anagnostes* (okuyucu) ünvanıyla verilmesi, onun muhtemelen Balatlar Kilisesi'nde görevli ruhban sınıfına mensup biri olduğunu göstermektedir. *Anagnostes*'lik; İS 7 yüzyıla kadar kilise hiyerarşisinde karşımıza çıkan ve rahiplikten piskopos'luga ulaşma yolunda ilk adım sayılan makamıdır. *Anagnostes*lerin ayin sırasında Eski ve Yeni Ahit'ten ilgili pasajları ve Aziz Paulus'un mektuplarını okumakla vazifelenmiş kişilerdi. Bu din görevlileri aynı zamanda Piskoposların bürosunda yazıcılık (notarios) veya mektup taşıyıcılığı da yapabiliyorlardı. Öte yandan yazıtta adı geçen Marinos ve Zangarios oğlu Kosmas'ın kimlikleri ve mesleklerine dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır¹⁷.

Geç Antik Çağ'da özellikle doğu Akdeniz dünyasındaki kilise ve sinagoglarda yer alan zemin mozaiklerinde, simetrik yerleştirilmiş antitetik bileşimdeki

15 Bu inancın Yeni Ahit geleneğinde de devam etmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Mısır'dan Çıkış (19:4): "Mısırlılar'a ne yaptığımı, sizi nasıl kartal kanatları üzerinde taşıyarak yanıma getirdiğimi gördünüz"; Yasa'nın Tekrarı (32:11): "Yüvasında yavrularını uçmaya kıskırtan, Onların üzerinde kanat çırpan bir kartal gibi, kanatlarını gerip onları aldı ve kanatları üzerinde taşıdı"; Mezmurlar (103:5): "Yaşam boyu seni iyiliklerle doyuran O'dur, Bu nedenle gençliğin kartalinki gibi tazelenir"; Yeşaya (40:31): "RAB'be umut bağlayanlarsa taze güce kavuşur, kanat açıp yükselirler kartallar gibi. Koşar ama zayıf düşmez, yürür ama yorulmazlar". Ayrıca bk. Ferguson 1961: 17; Habas 2015: 46.

16 Gömü yerlerinde işlenen kartal figürü, Rahip Tomas mozaiği örneğinde olduğu gibi, ölen kişinin Hz. İsa'nın kanatları altında güvende olması ve sonsuz yaşamını ifade ediyor olmalıdır. Aslında bu, ölüme karşı mutlak ölümsüzlüğün, yeniden dirilişin zaferidir. Rahip Tomas mozaiği örneğindeki kartal figürüne ilişkin bir diğer görüş, tıpkı yavrularını gözetken koruyan kartal gibi İsa Mesih'in kilisenin koruyucusu olması düşüncesidir. Ayrıca kartalın yenilenmeyi de temsil ettiği fikrini savunanlar bulunmaktadır (Piccirillo 1989: 222, 340; Talgam 2014: 200-202).

17 Anagnostes'lik hakkında bilgi için bk. Magdalino 1991: 84. Yazıtla ilgili ayrıntılı çalışma, Bülent Öztürk tarafından "Sinop Balatlar Kilisesi'nden Erken Bizans Dönemi'ne Ait Bir Mozaik Yazıtı" başlıklı makale ile yayına hazırlanmakta olan Balatlar Kilisesi Kazı Kitabı'nda sunulacaktır. Kendisine katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Resim 15
Mozaik üretiminde kullanıldığı
düşünülen amorf parçalar.

hayvanlar, özellikle yazıtların bulunduğu alanlarda sevilerek uygulanmış, 6. yüzyılda zemin döşeme dekorasyonunun karakteristik sunumu olmuştur¹⁸. Tasarım genellikle bir nesnenin ya da bir yazıtın iki yanında, birbirine dönük, bazen özdeş bir çift hayvan şeklindedir. Farklı görüşler panolarda mevcut olan uzun ve/veya dar alanlar nedeniyle birbirlerine bakan hayvanlar kullanıldığını ileri sürse de yukarıda sayılan nedenlerle sanatçıları bu konuların seçimine yönlendiren bazı ideal kavramların da varlığı yadsınmaz. Balatlar Kilise örneğinde olduğu gibi böylesi simetrik kompozisyonlarda çoğu kez, pozlardaki ufak farklar dışında figürler genelde aynıdır ve yaygın bir görüşe göre, bu kurgunun bir alegori olduğu, altın çağa veya cennete ulaşmak için umudu temsil ettiği (Hachlili 2009: 199, 203, 205, 207).

Tüm veriler birlikte değerlendirildiğinde, Sinop Balatlar Kilisesi kazılarında ortaya çıkmaya başlayan mozaiklerin gerek desen, gerek sunum, gerekse içerikle ilgili, Anadolu'nun yanı sıra daha çok doğu Akdeniz hinterlandındaki merkezlerde karşımıza çıkan mozaiklerle benzeş olduğu söylenebilir¹⁹. Mozaiklerde seçilen desenler 3. yüzyılda gelişerek 4-6. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanılan bezeme repertuarının bir parçasıdır. İkonografik içerikli hayvan figürlü motif repertuarının 5. yüzyıl sonlarından itibaren döşemelerde daha yoğun uygulanması ve kazı çalışmalarında Iustinianus dönemine (527-565) ait bir sikke ele geçmesi nedeniyle Balatlar Kilisesi mozaiklerinin 6. yüzyıl başlarına tarihli olduğunu düşünmekteyiz²⁰.

Öte yandan önceki kazı sezonlarında, kilisenin güney batısında, IVf olarak kodlanan alanda çok sayıda kırık mermer plakalar ile bu plakalardan kesildiği anlaşılan düzgün küp şeklinde biçimlenmiş tesseralar ve amorf mermer parçalar toplanmıştır (Res. 15). Tesseraların üzerinde harç izlerinin bulunmaması, bu parçaların zemine dönecek mozaik panolar için hazırlığını ve hiçbir zaman kullanılmadığını düşündürmektedir. Mozaik döşemelerin ortaya çıkmasından sonra, döşemede kullanılmış malzemenin, daha önce ele geçen söz konusu amorf parçalarla aynı olması iki ihtimali akla getirmiştir: Ya buradaki mermer hammadde ve bir kısmı düzgün şekilli, bazıları amorf olan parçalar, bir mozaik atölyesine ait kalıntılardır²¹ ya da üretimden arta kalan atıkları veya onarımlarda kullanılması için ayrılmış yedek malzemeyi işaret etmektedirler. Ne yazık ki, bu sorulara şimdilik net bir cevap verememekteyiz²².

¹⁸Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz havzasındaki kilise ve sinagogların mozaik döşemelerinde farklı sunumlarla karşımıza çıkan kompozisyonlar için bk. Hachlili 2009: 205 vd.

¹⁹Balatlar Kilisesi mozaik döşemelerinin batı yönde devam ettiği anlaşılmıştır. Gelecek kazı sezonlarında ortaya çıkacak verilerle bu öngörümüzün daha da netleşeceği düşünülmektedir.

²⁰Alanda ele geçen mimari plastik parçalar da 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Kazı çalışmaları ve buluntular hakkında daha fazla bilgi için bk. Köroğlu 2012: 65-76; Köroğlu vd. 2014: 511-534.

²¹Belki de burası, hamam yapısı kiliseye dönüştürülürken, iç dekorasyonunun hazırlığı sırasında mozaik ustalarının kullandığı işlik alanı bile olabilir.

²²Mozaik ticaretinin organizasyonu hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Mozaik ustalarının hammaddelerini nasıl elde ettiğine dair görüşler de ne yazık ki birer öngörüdür ileriye gidememektedir. Tartışmalar, mozaik ustalarının hammadde tedarikinde taş ocaklarının yanı sıra mermer veya heykel atölyelerindeki atıklardan da faydalanmış olabilecekleri yönündedir. Ancak farklı atölyeler arasındaki böylesi organize bağa ilişkin herhangi bir ipucu da yoktur (Dunbabin 1999: 281 vd.). Oysa ki, mozaik döşemenin moda olduğu dönemlerde pek çok şehirde talebin büyük olması beklenir. Yani belli başlı önemli kentlerde en azından bu iş koluna mensup atölye ve ehil işçiler bulunmuş olmalıdır. Sorun şu ki, arkeolojik kazılarda bir mozaik atölyesini tanımlayabilecek mekân organizasyonu konusunda da bilgilerimiz yetersizdir. Buna sebep olarak söz konusu iş koluna ait ekipmanın çok pratik olması, işin yapıldığı mekân içinde işlevi belirleyici bir birimin bulunmaması gösterilebilir.

Kaynaklar – Bibliography

- Bayburtluoğlu 2007 C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Kazıları 2006”, ANMED, Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2007-5, 1-5.
- Buchwald- McClanan 2015 H. Buchwald - A. McClanan, Churches Ea and E at Sardes, (Archaeological Exploration of Sardis Report 6), Cambridge - Massachusetts - London.
- Cimok 1999 F. Cimok, Antioch Mosaics, İstanbul.
- Cimok 2000 F. Cimok, A Corpus Antioch Mosaics, İstanbul.
- Décor I C. Balmelle – M. Blanchard Lemée – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.-M. Guimier Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, Le Décor Géométrique de la Mosaïque Romaine I, Paris, 1985.
- Décor II C. Balmelle – M. Blanchard Lemée – J.-P. Darmon – S. Gozlan – M.-P. Raynaud, Le Décor Géométrique de la Mosaïque Romaine II, Paris, 2002.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, Mosaics of the Greek and Roman World, Cambridge.
- Ergeç 2011 R. Ergeç, Belkıs Zeugma ve Mozaikleri, İstanbul.
- Ferguson 1961 G. Ferguson, Signs and Symbols in Christian Art, London.
- Habas 2015 L. Habas, “Crosses in the Mosaic Floors of Churches in Provincia Arabia and Nearby Territories, Against the Background of The Edict of Theodosius II”, JMR 8, 33-60.
- Hachlili 2009 R. Hachlili, Ancient Mosaic Pavements, Themes, Issues and Trends, Leiden - Boston.
- Hill 1995 S. Hill, “The First Season of Rescue Excavation at Çiftlik (Sinop)”, AS 45, 219-235.
- Işık 1999 F. Işık, “Patara 1997”, 20. KST 2, 159-171.
- Işıklıkaya-Laubscher 2016 I. R. Işıklıkaya-Laubscher, “Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri”, Adalya 19, 169-228.
- Jobst 1977 W. Jobst, Römische Mosaiken aus Ephesos I. Die Hanghäuser des Embolos, FiE VIII/2, Wien.
- Kitzinger 1951 E. Kitzinger, “Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics: I. Mosaics at Nikopolis”, DOP 6, 83-122.
- Kitzinger 1974 E. Kitzinger, “A Fourth Century Mosaic Floor in Pisidian Antioch”, Mansel’e Armağan/Mélanges Mansel, Ankara, 385-395.
- Koroğlu 2012 G. Koroğlu, “2010 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı”, 33. KST 3, 65-76.
- Koroğlu vd. 2014 G. Koroğlu - F. İnanan- E. Güngör Alper “Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları”, 36. KST 1, 511-534.
- Magdalino 1991 P. Magdalino, “Anagnostes”, ODB 1, 84.
- Maguire 1987 H. Maguire, Earth and Ocean The Terrestrial World in Early Byzantine Art, Pennsylvania - London.
- Nassar- Al Muheisen 2010 M. Nassar - Z. Al Muheisen, “Geometric Mosaic Pavements of Yasileh in Jordan”, PEQ 142/ 3, 182–198.
- Nassar vd. 2017 M. Nassar - M. Asfour - N. Turshan, “Geometrical Mosaic Decorations at Qasr Al-Hallabat: A Comparative Study”, Mediterranean Archaeology and Archaeometry 17/ 3, 84-96.
- Okçu 2009 R. Okçu, “Prusia ad Olypnum Mozaikleri”, JMR 3, 31-52.
- Önal 2009 M. Önal, “Danae Evi’nin Mozaikleri”, JMR 3, 53-69.
- Önal 2013 M. Önal, Poseidon-Euphrates Evleri Belkıs/Zeugma, İstanbul.
- Önal 2017 M. Önal, Urfa-Edessa Mozaikleri, Şanlıurfa.
- Piccirillo 1989 M. Piccirillo, Madaba, Le Chiese e i Mosaici Documentazione Grafica a cura di Eugenio Alliata, Milano.
- Piccirillo 1993 M. Piccirillo, The Mosaics of Jordan, T. A. Dailey – P. M. Bikai (ed.), Amman.
- Podany 2006 J. Podany, “From Floor to Wall: Lifting and Exhibition Practices Applied to Ancient Floor Mosaics”, A. Ben Abed (ed.), Stories in Stone Conserving Mosaics of Roman Africa, Masterpieces From the National Museums of Tunisia, Los Angeles, 115-128.
- Quatember vd. 2006 U. Quatember - V.Scheibelreiter - A. Sokolicek, “Die Sogenannte Alytarchenstoia an der Kuretenstrasse von Ephesos”, S. Ladstätter, (ed.), Neue Forschungen zur Kuretenstrabe von Ephesos: Akten des Symposiums Für H. Thür vom 13.12.2006 an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna, 111-154.
- Raynaud 2008 M. P. Raynaud, “Quelques Remarques à propos de l’ étude des Sols in situ”, JMR 1-2, 83-101.
- Raynaud 2009 M. P. Raynaud, Corpus of The Mosaics of Turkey I - Lycia - Xanthos, Part 1 The East Basilica, İstanbul.

- Sevim 1993 A. Sevim, “Gümüşhane İli, Kelkit İlçesi, Yenice Köyü Kurtarma Kazısı”, III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-30 Nisan 1992 Efes), Ankara, 373-376.
- Şimşek 2015 C. Şimşek, Laodikeia Kilisesi, Lykos Vadisi’nde Hıristiyanlık, Denizli.
- Talgam 2014 R. Talgam, Mosaics of Faith, Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians and Muslims in the Holy Land, Jerusalem, Pennsylvania.
- Taşlıalan 1997 M. Taşlıalan, “Pisidia Antiocheiası 1995 Yılı Çalışmaları”, VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (8-10 Nisan 1996 Kuşadası), Ankara, 221-252.
- Tatlıcan 1997 İ. Tatlıcan, “Sinop, Çiftlikköyü Mozaik Kurtarma Kazısı”, VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (8-10 Nisan 1996 Kuşadası), Ankara, 333-356.

